Нариман Дарвишов, асп.

Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДИСПОЗИЦИИ, РЕГУЛИРУЮЩИЕ ПРОЦЕСС ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ У ЛИЦ С ЗАВИСИМОСТЬЮ ОТ ПСИХОАКТИВНЫХ ВЕЩЕСТВ

Статья посвящена исследованию специфики проявления личностных диспозиций, которые регулируют процесс принятия решений, у лиц с зависимостью от психоактивных веществ. Путем сравнения двух групп: зависимых от психоактивных веществ и лиц без зависимости, по выбранным переменным через статистический критерий Манна-Уитни, обнаружены специфические, для группы зависимых, тенденции проявления личностных диспозиций, регулирующих процесс принятия решений. Выявленные особенности могут быть связаны с явлением зависимости и влиять на процесс принятия решения.

Ключевые слова: принятие решений; зависимость; психоактивные вещества; личностные диспозиции; толерантность к неопределенности; восприятие временной перспективы; стратегии принятия решений.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.

Series "Psychology". № 1(10), pp. 40-44 (2019)

УДК 159.9.072

DOI: [https://doi.org/10.17721/BSP.2019.1\(10\).10](https://doi.org/10.17721/BSP.2019.1(10).10)

ISSN 1728-3817

© Taras Shevchenko National University of Kyiv,

Publishing Center "Kyiv University", 2019

Катерина Ільясова, студ.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ТІЛЕСНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНИЙ ФЕНОМЕН

Стаття присвячена проблемі тілесності як психологічному феномену. Проблема тіла і тілесності людини підіймається у багатьох напрямках психології. Однак психологія тілесності не є достатньо опрацьованим напрямом дослідження. Досліджується генезис поняття "тіло" у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Особливо потребує уваги аналіз чинників, що впливають на сприйняття власної тілесності. Тілесність розуміється як соціокультурний феномен – перетворене під впливом соціальних і культурних чинників тіло людини, що володіє соціокультурними значеннями та смислами. Аналізується психологія тілесності в історичному аспекті та з позицій різних наукових підходів. Зазначається, що в сучасних психологічних дослідженнях намічається тенденція до диференціації розгляду різних аспектів тілесності. Проведено теоретичний аналіз сучасних психологічних досліджень у сфері тілесності. В епоху глобалізації, в умовах віртуалізації соціокультурного простору тіло перетворюється в апофеоз еклектизму, в якому змішується все те, що здавалося непомісним. На основі емпіричного дослідження вивчено рівень задоволення власним тілом клієнтів косметологічних та медичних закладів. Описано результати дослідження задоволення власним тілом клієнтів косметологічних закладів. Окреслено перспективи подальших розвідок.

Ключові слова: тілесність, тіло, "соціальне тіло", психологічні дослідження, косметологія, пластична хірургія.

Постановка проблеми. Проблема людського тіла як одного із засобів соціальної комунікації та соціального впливу була актуальною у всі історично-культурні етапи розвитку людства. Тіло репрезентує себе у сфері сексуальності, еротики, суспільної взаємодії, релігійного досвіду (у формі "тілесного смирення") та влади. Із античних часів тіло стало об'єктом дослідження. До цієї теми зверталися Сократ, Платон, Арістотель, Епікур, Спіноза та Гіппократ. Апостол Павло звертав увагу на важливість ставлення до тіла, говорячи: "Хіба ж не знаєте, що ваше тіло – храм Святого Духа, який живе у вас?" (1 Кор. 6 : 19).

Тілесність як філософський і соціально-психологічний феномен стала предметом дослідження А. Арто, Ж.-П. Сартра, Р. М. Гайдеггера, А. Лоурена, Л. Фейєрбаха, Ф. Ніцше, Р. Барта, М. Мосса, Е. Гідденса, Ж. Деррідо, Т. Ейса, М. Фуко, Т. Лукмана, Л. Виготського, О. Леонтьєва, Г. Мерабишвілі. Тривалий час переважала думка, що тіло належить до сфери природи, а не культури. Під "тілом", зазвичай, розуміють фізичний об'єкт, який позбавлений духовності. Тобто, коли йдеться про тіло, то мають на увазі або природничо-науковий підхід (біологічний, фізіологічний організм) або естетичний (культурний елемент) чи практичний (повсякденне розуміння тіла) підходи.

Тілесність стала великим полем для наукових пошуків, оскільки являє собою багатовимірне поняття, яке функціонує у трьох вимірах: біологічному (природному) – тіло, внутрішній тілесності, зовнішній тілесності, і конструюється на їхньому перетині. Тіло стало об'єктом трансформації сучасної науки. Нові відкриття та виклики сьогодення: від появи нових лікувальних засобів і зброї бактеріологічної війни до індустрії моди й нових стереотипів фізичної краси у своїй основі опираються на тілесну проблематику. Актуальність проблеми дослідження феномена тілесності на сучасному етапі обумовлюється в першу чергу тим, що людська тілесність так чи інакше вбудована в будь-який вид діяльності – наше тіло бере участь у всьому, що ми робимо. За

допомогою тіла ми пред'являємо себе і взаємодіємо з навколишнім світом. Наше тіло і все, що з ним пов'язане, є одним із основних засобів самовираження [8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Аналіз наукових та публіцистичних напрацювань засвідчив різноманітність у підходах до розуміння цього складного феномена. Філософи, культурологи, психологи у своїх доробках поєднували поняття "тілесного" та "естетичного", знаходячи взаємозв'язки між ними. Екзистенціалісти розглядали тіло як першоджерело чутливості, завдяки якому людина здатна пізнавати навколишній світ (Х. Ортега-і-Гассет, М. Хайдеггер, К. Ясперс, М. Мерло-Понті). Філософ Ж. Бодрійяр називав тіло елементом (одиницею) товарно-знакових відносин споживацького (постмодерного) суспільства, ототожнюючи поняття "мода" та "гіперсексуальність". Філософ і культуролог М. Фуко інтегрував тіло у широкую "мікрофізику влади". Соціолог Е. Дюркгейм бачив у тілі "чинник індивідуалізації". Психоаналітик та філософ культури К.-Г. Юнг доводив, що тілесність людини може включати в себе не тільки власне "Я", але й "Я Іншого" та архетипи соціального безсвідомого. Психологи З. Фройд, Г. Калеро, А. Піз пов'язували тіло з невербальною комунікацією між людьми.

Мета статті. Метою статті є дослідження основних психологічних аспектів тілесності, а також чинників, що впливають на сприйняття власної тілесності.

Виклад основного матеріалу. Розгляд тілесності у психологічному підході обумовлено прикладною спрямованістю цієї чи іншої психологічної теорії: вирішенню її внутрішньо особистісних, міжособистісних та соціальних конфліктів. У цілому, у сучасних психологічних дослідженнях намічається тенденція до диференціації розгляду різних аспектів тілесності. Однак проблематика тілесності розглядається здебільшого у когнітивному вимірі. Можна стверджувати про домінування в наукових розробках настанов на тілесність (тіло) виключно як на природну умову фізичного буття людини, нейтраль-

ну щодо психологічного змісту його носія, як на джерело (об'єкт), здатне лише постачати досліднику інформацію про особливості функціонування організму, як на умову, яка забезпечує належний режим оптимального розвитку відповідних психічних процесів та функцій. Методологічною основою психології тілесності можна вважати культурно-історичні концепції Л. Виготського та теорії діяльності О. Леонтьєва.

У більшості досліджень проблематика тілесності розглядається як один із найважливіших компонентів самосвідомості (Р. Бернс, В. Мухіна, Ж. Піаже, С. Рубінштейн, І. Сеченов, Р. Меєрович, М. Мдівані, Е. Соколова тощо). "Безтілесний" підхід, що утвердився у психології, зводить усю сутність людини до її свідомості, не помічаючи того, що сама тілесність у ході прижиттєвого розвитку втрачає свій природний, натуральний характер, олюднюючись і набуваючи якісних змін [5]. Тому можна стверджувати, що проблема тілесності як цілісного наукового предмета в руслі соціальної психології тільки починає свій розвиток.

Психологія тілесності не є достатньо опрацьованим напрямом психологічної науки, оскільки наукові напрацювання торкаються лише окремих позицій цієї проблематики. Проблематика дослідження тілесності розглядалася представниками психологічної науки, оскільки тіло і тілесність – одна з актуальних проблем психології та реальність взаємовідносин між людьми. Однак в основному аналізувалося не тіло, а певні зміни свідомості, пов'язані з тілом (відчуття тіла, порушені кордони тощо). Так, на думку деяких науковців, декларуючи психосоматичну єдність людини, психологія займається переважно явищами свідомості або вищої психічної діяльності, а тілесність залишається для неї чужою якістю, натурально організованою та природно готовою до життя.

У проблематиці аналізу тілесності розглядаються питання статусу тілесності, вивчення проблеми тілесності в історичному контексті, інтерпретації тілесності у психоаналітичній практиці, свободи та детермінованості тілесної організації людини в різних культурних просторах, ціннісного змісту тілесності й інших напрямках досліджень. За останні роки значно посилюється соціокультурне спрямування в осмисленні людської тілесності. У рамках цього напрямку тілесність розуміється як соціокультурний феномен – перетворене під впливом соціальних і культурних чинників тіло людини, що володіє соціокультурними значеннями і смислами та виконує певні соціокультурні функції.

Численні теоретичні дослідження зазначеної проблематики дають підстави говорити, що "тіло" і "тілесність" мають різноманітне трактування. Більшість визначень акцентують увагу на взаємозв'язку тілесного й душевного складника у людині – на дуалізмі тіла та душі (суб'єкта й об'єкта): "образа тіла", "концепта тіла", "тілесного Я" та "інтернального тіла". Таке широке коло визначень зумовлене тим, що тілесність як феномен можна досліджувати із двох позицій: суб'єктної – як "тілесне Я", яке виражає себе і своє ставлення до світу в тілесному вияві; об'єктної – як психічний вияв тіла, що формується на підставі власного чуттєвого досвіду тіла. Тілесність є результатом сукупності триєдиної природи людини – фізичного тіла, психіки та соціальної практики. Тіло, яке "відбулося" у соціальному аспекті, перестає бути виключно фізичним, воно набуває соціальної тілесності [1]. Британська дослідниця М. Дуглас кваліфікувала тіло базовим засобом класифікації протягом усієї історії людства, основним "кодом" культури. "Соціальне тіло" диктує способи, якими сприймається тіло біологічне. Класифікації соціального статусу значною

мірою залежать від моделей представлення тіла в соціальному просторі, а фізичний досвід тіла завжди залежить від соціальних категорій, через які він пізнається. Осмислена в подібному контексті тілесність переходить від рівня біологічного тіла на рівень "соціального тіла", що виступає вже не природним, а культурним феноменом [4].

Людина за допомогою тілесної ідентичності існує як система в системі, що дозволяє їй не "зливатися" із системою світу, а сприймати себе певним чином як окремий об'єкт – буття в бутті. Тілесність у своїй конкретній визначеності становить один із вагомих чинників та передумов суспільного життя, а як складний соціально-психологічний феномен містить низку характеристик, серед яких однією із провідних і вагомих є суспільний вимір. Як слушно стверджує філософ та політолог А. Панарин, в епоху постмодернізму саме людська тілесність, унаслідок розширення та збільшення кількості сфер послуг і появи величезної кількості фахівців конструювання (пластичні хірурги, косметологи, перукарі, візажисти, модельєри), визначає привілейоване становище людини у сучасному суспільстві, а не конкретна особистість та її походження. У виробництві "привілейованої тілесності" утілюються заяви про її "природність", цим займається велика кількість соціально-економічних структур та інститутів (масажисти, візажисти, стилісти). У сучасному світі "тіло" людини стало потужною метафорою елітарної споживацької культури [3].

Емпіричне дослідження. Аналіз літератури показав, що універсальних тестів тілесності практично немає. Опитувальник образу тіла, розроблений О. Скугаревським та С. Сивухою, спрямований на діагностику невдоволення власним тілом у осіб, які страждають розладами харчової поведінки; компоненти емоційного ставлення до тіла можна досліджувати за допомогою проєктивних тестів і опитувальників самоствавлення; проте розробники всіх згаданих методик не ставили собі за мету діагностувати якість "тілесності". У роботах, присвячених аналізу впливу тілесно-орієнтованого тренінгу на особу, застосовуються спостереження, опитування, проєктивні тести, методи виміру самооцінки як комплексний діагностичний інструмент. Традиційно для дослідження психосоматичних феноменів та тілесної ідентичності використовуються бесіда, інтерв'ю, діагностичні ігри, коректувальна тілесно-орієнтована техніка, що включає діагностичні прийоми, методики арт-терапії, методика "Незадоволення власним тілом" В. Сахарової для віддзеркалення певних аспектів почуттів, установок, уявлень і тест чорнильних плям Г. Роршаха [6]. Окремо слід зазначити невербальний метод, запропонований О. Вулей та С. Роллом у 1991 р. – тест на вказівку кольором на незадоволення власним тілом (The Color-a-Person body dissatisfaction test, CAPT), який дозволяє визначити рівень задоволеності (незадоволеності) власним тілом та диференційованість образу власного тіла (рис. 1). Саме цей метод було використано у проведеному емпіричному дослідженні психосоматичних феноменів. У дослідженні брали участь 78 жінок віком від 18 до 67 років, які були клієнтами косметологічних процедур естетичної та ін'єкційної косметології, робили пластичні й хірургічні втручання.

Так, до прикладу, одна з опитаних жінок (29 років, продавець, вже зробила операцію з маммопластики) після інтерв'ю висловила свою незадоволеність власною талією та грудьми і з азначила, що планує зробити більший розмір грудей і, можливо, іншу їх форму. На запитання: "Чи змінилось ваше життя після першої операції, чи ваші сподівання були оправдані?" було отримано відповідь: "Мабуть ні..., але зараз я краще знаю, чого хочу" (рис. 2).

Рис. 1. Тест на вказівку кольором на незадоволеність власним тілом

Вік 29 Стать Ж Національність українська Професія продюсер

Який Твій ідеал тіла? Стрижене, здорове.

Що для тебе твоє тіло? Овчачність

Рис. 2. Тест на незадоволення власним тілом

Попередньо проведене анкетування визначило шкалу запитів учасників дослідження, яка варіювалася від

потреби догляду за власним тілом, профілактика anti age therapy, виправлення вроджених та набутих вад (асиметрії від народження, postacne, вади, що пов'язані із травмами) до потреби вдосконалення власного тіла (стереотипні уявлення). У вибірці брали участь 78 жінок віком від 18 до 67. Після опитування 92 % висловили повне незадоволення власним тілом (рис. 3). Опитані обґрунтовували незадоволеність власним тілом невідповідністю канонам, що визначені суспільством.

Рис. 3. Рівень задоволеності власним тілом

Опитування показало незадоволення своїм тілом загалом чи окремими його частинами. Так серед опитаних 69 % були невдоволені власними грудьми (невідповідність розмірів, форми, втрата привабливості після народження дитини); 23 % – обличчям (невідповідність ідеальному образу (популярній персоні), асиметричність, набуті вади); 21 % – животом, талією (відповідність стандартам ваги, думки оточуючих); 12 % – ногами; 3 % – ступнями, кистями рук (рис. 4).

Емпіричне дослідження показало, що тілесний образ є основою складного психологічного феномена формування першого враження про іншу людину, оскільки сприйняття одного індивіда іншим є визначальним у формуванні самосвідомості та людської взаємодії. 89 % опитаних висловили думку, що виправивши власні недоліки, вони змінять свій сценарій життя чи зможуть вирішити психологічну проблему (складеться сімейне життя; покращиться соціальний статус, відбудеться кар'єрний ріст, зросте популярність серед чоловіків; прийде відчуття впевненості у завтрашньому дні; стане щасливою).

Моніторинг та аналіз медичних карток клієнтів косметологічних лікарень (98 осіб), який був зроблений у рамках зазначеного дослідження, показав, що після корекції недоліків, задовільнивши запит клієнтів, тільки 8 % залишаються на профілактичному догляді, решта 92 % продовжують пов'язувати якість власного життя з наступними косметичними процедурами та операціями, керуючись нав'язаними медіа стандартами краси (рис. 5). Серед найпопулярніших пластичних операцій: маммопластика (корекція грудей); ринопластика (корекція носа); блефаропластика (корекція повік); ліпосакція (видалення надлишків жирових відкладень); корекція форми сідниць; лабіопластика (пластика статевих губ); кругова підтяжка обличчя; отоластика (корекція вух). Аналіз дав підстави констатувати зростання популярності пластичних видів хірургії у молодих клієток (18–25 років), що в реальності не мають потреб у зазначених процедурах. Також можна констатувати відсутність психологічного консультування стосовно доцільності таких процедур.

Рис. 4. Рівень незадоволення частинами власного тіла

Рис. 5. Популярність пластичних видів хірургії залежно від віку клієнта

Висновки. Теоретичний аналіз підходів у дослідженні феномена тілесності дозволяє сформулювати низку висновків. Можна стверджувати, що тілесність є складним та багатокомпонентним психологічним феноменом. Складність об'єкта дослідження зумовила відсутність єдиної концепції тілесності. Також зазначимо, що тілесність тривалий час досліджувалася лише у природничо-науковій парадигмі. Поняття тіла й тілесності – це не тільки проблематика конгруентності психічного і фізіологічного, тілесність – це також відображення символу культури і часу, причому як історичного, так і біологічного. Як тіло в цілому, окремі частини його, так і тілесність у різні історико-культурологічні періоди наділялися певним сенсом.

Емпіричне дослідження показало слушність гіпотези про взаємозв'язок сприйняття власного тіла та якості життя людини (тим, що К. Ясперс назвав "тілесності свідомості"). "Образ тіла" стає визначальною детермінантою, орієнтованою навіть не стільки на тіло в його самоцінності, скільки на створений образ, прийнятну чи неприйнятну презентацію та реалізацію власного людського потенціалу. Тому образ тіла пов'язаний із само-

реалізацією людини, оскільки служить особливим способом зв'язку людини із предметним світом. Самореалізація впливає на самоідентифікацію особистості, дозволяє зрозуміти людині свій потенціал та свої можливості.

Проведене дослідження показало, що ставлення до власної зовнішності у пацієнтів косметологічного кабінету визначається високою цінністю та особистісною значущістю зовнішності в їхньому соціальному житті. Свою ефективність також показала методика визначення тілесного образу "Я" М. Фельденкрайза, метою якої є виявлення рівня відповідності безсвідомого образу тіла свідомості, тобто виявлення спотворень тілесного образу "Я" – рівень розуміння власного свого тіла. Результати дослідження виявили, що необхідність у косметологічних процедурах зумовлена не тільки належним матеріальним рівнем, а й психологічними факторами необхідності укріплення власного тілесного "Я". Також підтвердили значний вплив медіа та сфера обслуговування (косметична медицина, косметологія тощо) на формування ставлення до власного тіла та особистості.

Ідентифікація особистості через своє тіло дає можливість людині віднайти себе у складному соціокультурному просторі. Проте якщо тіло сприймається окремо від своєї культури, то відбуваються спотворення та зміни у свідомості та сприйнятті власного "Я". Спустошений внутрішній світ замінюється симулякрами (за Ж. Бодрійяром). Як висновок зазначимо, що на сьогодні не виділено жодної концепції тілесності, хоча можна стверджувати, що цей феномен є вкрай складним та багатокомпонентним.

Перспективами подальшої роботи є дослідження визначення, наскільки основні причини невдоволеності зовнішністю сприяють перенесенню цієї незадоволеності в усі інші сфери життєдіяльності та приводять до рішення про втручання хірургічної косметології.

Список використаних джерел

1. Абсаямова Л. М. Психологічне дослідження проблеми харчового вибору / Л. М. Абсаямова // Теорія і практика сучасної психології. – 2018. – № 2. – С. 6–12.
2. Бутовская М. Л. Язык тела: природа и культура (эволюционные и кросс-культурные основы невербальной коммуникации человека) / М. Л. Бутовская. – М., 2004.
3. Заржицкая О. А. Социально-психологический анализ телесности: возможности и перспективы / О. А. Заржицкая // Психология телесности: теоретические и практические исследования. – 2009. – Режим доступа: http://psyjournals.ru/psytel2009/issue/40803_full.shtml.
4. Потапенко Я. Людська тілесність як фундаментальна категорія культурно-антропологічних студій / Я. Потапенко // Етнічна історія народів Європи. – 2010. – Вип. 39. – С. 11–16.

Katherine Ilyasova, student
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

PHYSICALITY AS A PSYCHOLOGICAL PHENOMENON

The article is devoted to the problem of corporeality as a psychological phenomenon. The problem of the human body and physicality is affected in many areas of psychology. The psychology of corporeality is not a scientific research. We study the genesis of the concept of "body" in works of domestic and foreign researchers. Particular attention needs to be paid to the analysis of factors influencing the perception of one's own physicality. Corporeality is understood as a sociocultural phenomenon — the body of a person, having social and cultural features, is transformed under the influence of social and cultural factors. The connection between corporeality and human self-evaluation is proved. The article analyzes the psychology of corporeality in the historical aspect and from the standpoint of various scientific approaches. It is noted that in modern psychological studies there is a tendency to differentiate the consideration of various aspects of physicality. A theoretical analysis of modern psychological researches in the field of physicality is conducted. In the age of globalization without borders, and under the conditions of socio-cultural space virtualization, body becomes an apotheosis of eclecticism, merging together all that had seemed incompatible. On the basis of empirical research, the level of satisfaction with the own body of clients of cosmetologists and medical institutions is investigated. Article presents the results of methodological and empirical analysis of the satisfaction with body. Results show that body image is a category engendered and determined mostly by psychological factors. Body image may have a significant influence on the human well-being.

Article describes the results of the study of the cosmetology institutions client satisfaction of their own body. Prospects for further research are identified.

Keywords: physicality, body, "social body", psychological research, cosmetology, plastic surgery.

Екатерина Ильясова, студ.
Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, Киев, Украина

ТЕЛЕСНОСТЬ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН

Статья посвящена проблеме телесности как психологическому феномену. Проблема тела и телесности человека затрагивается во многих направлениях психологии. Однако психология телесности является недостаточно проработанным направлением научных исследований. Исследуется генезис понятия "тело" в трудах отечественных и зарубежных исследователей. Особенно требует внимания анализ факторов, влияющих на восприятие собственной телесности. Телесность понимается как социокультурный феномен – преобразованное под влиянием социальных и культурных факторов тело человека, обладающее социокультурными значениями и смыслами. Анализируется психология телесности в историческом аспекте и с позиции различных научных подходов. Отмечается, что в современных психологических исследованиях намечается тенденция к дифференциации рассмотрения различных аспектов телесности. Проведен теоретический анализ современных психологических исследований в области телесности. В эпоху глобализации, в условиях виртуализации социокультурного пространства тело превращается в апофеоз эклектизма, в котором смешиваются все то, что казалось несоединимым. На основе эмпирического исследования изучен уровень удовлетворения собственным телом клиенток косметологических и медицинских учреждений. Описаны результаты исследования удовлетворения собственным телом клиенток косметологических заведений. Определены перспективы дальнейших исследований.

Ключевые слова: телесность, тело, "социальное тело", психологические исследования, косметология, пластическая хирургия.

5. Тхостов А. Ш. Психология телесности / А. Ш. Тхостов. – М., 2002. – С. 5.
6. Хомуленко Т. Б. Методика проективной диагностики телесного Я / Т. Б. Хомуленко // Наук. вісн. Херсонськ. держ. ун-ту. Серія Психологічні науки. – 2016. – Вип. 5. – Т. 2. – С. 39–45.
7. Эпштейн М. Н. Философия тела. Тело свободы / М. Н. Эпштейн, Г. Л. Тульчинский. – СПб. : Алетейя, 2006. – 432 с.
9. Цветоус-Сальхова Т. Э. К определению понятий "тело" и "телесность" / Т. Э. Цветоус-Сальхова // Профессиональное образование в современном мире. – 2012. – № 2(5). – С. 101–108.

References

1. Absayamova L. M. Psihologichne doslignennya problemy harchovoho vyboru. Teoriy al praktyka suchasnoi psykhologii, 2018, № 2. – S. 6–12.
2. Butkovskaya M. L. Yazyktela: prirodalkul'tura (evolucionnye i krosskul'turnye osnovy neverbal'noj kommunikacii cheloveka). – M., 2004.
3. Zarzhyc'kaya O. A. Social'no-psiologicheskij analiz telesnosti: vozmozhnosti i perspektivy // Psihologiya telesnosti: teoreticheskie i prakticheskie issledovaniya, 2009. http://psyjournals.ru/psytel2009/issue/40803_full.shtml.
4. Potapenko Ya. Luds'ka tilesnist' yak fundamental'na katehoriya kul'turno-anthropologichnykh studiy / Etnichna istoriya narodiv Evropy. – 2010, vyp. 39. – S. 11–16.
5. Thostov A. Sh. Psihologiya telesnosti. – M. : Smysl, 2002. – S. 5.
6. Homulenko T. V. Metodyka proektyvnoi diagnostyki telesnoho Ya // Naykovyj visnyk Hersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya Psihologichnsnauky. – 2016, vyp. 5, tom 2. – S. 39–45.
7. Epstejn M. N. Filosofiya tela. Telo svobody. – SPb. : Aleteya, 2006. – 432 s.
9. Cvetous-Sal'hova T. E. K opredeleniyu ponyatiy "telo" i "telesnost'" // Professional'noe obrazovanie v sovremennov mire. – № 2(5). – 2012. – S. 101–108.)

Надійшла до редколегії 19.06.19